

بسم الله الرحمن الرحيم

جایگاه توسعه پایدار در تعالیم اسلام با رویکرد محیط‌زیست

فهیمة فقیهی^۱

چکیده:

یکی از اصول اساسی توسعه پایدار، توجه به محیط‌زیست است. درواقع توسعه تنها در صورتی مجاز خواهد بود که به شکل پایدار صورت گیرد و همچنان که وسیله‌ای برای بهره‌مندی انسان از طبیعت است، به آن آسیب نرساند تا این حق برای نسل‌های بعدی نیز محفوظ ماند. هدف از این مقاله بررسی جایگاه توسعه پایدار در تعالیم اسلام و با رویکرد محیط‌زیست است. روش مطالعه به صورت کتابخانه‌ای بود. نتایج این بررسی نشان داد متن قرآن به‌طور مستقیم انسان را به استعمار در زمین و آبادانی آن دستور می‌دهد. از طرفی روایات متعددی انسان را به کسب روزی از طبیعت دستور می‌دهد؛ و این موارد روشن می‌سازد که اسلام تا چه اندازه به توسعه و آبادانی توجه دارد. از سویی دیگر نتایج نشان داد متن قرآن و روایات در موارد گوناگونی به حفظ محیط‌زیست و عدم تجاوز از حق و عدل را گوشزد نموده است، همچنانکه در قرآن انسان را از افساد و اسراف باز می‌دارد و در آیاتی توجه به حقوق حیوانات و توازن در طبیعت و محیط‌زیست را خاطر نشان می‌سازد. روایات نیز به حفظ محیط‌زیست و جلوگیری از آلوده ساختن آن و توجه ویژه به حیوانات و حفظ حقوق آن‌ها توصیه دارند. به‌طور کلی از مباحث مطرح شده می‌توان به این نتیجه دست یافت که اسلام در عین توصیه به توسعه و آبادانی، محیط‌زیست را مورد توجه قرار داده و تخریب آن را نادرست می‌داند و این همان مفهوم توسعه پایدار محیط‌زیستی است.

کلیدواژه‌ها: محیط‌زیست، توسعه پایدار، اسلام، قرآن.

^۱ طلبه سطح دو، مدرسه علمیه معصومیه، یزد و کارشناس ارشد محیط‌زیست از دانشگاه یزد.

تاریخچه مفهوم توسعه پایدار در فرهنگ غرب به کنفرانس ۱۹۷۲ استکهلم برمی گردد. زمانی که توسعه افسارگسیخته و مشکلات بی شمار ناشی از آن غرب را به تأمل در این امر و حل معضلات آن واداشت. این نشست توسط سازمان ملل برگزار گردید که از دستاوردهای آن بیانیه محیط زیست انسانی بود که به امضا ۱۱۳ کشور رسید. بعد از آن کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه ۱۹۸۷، اجلاس لاهه (۱۹۹۱)، اجلاس زمین در ریودوژانیرو برزیل (۱۹۹۲) بود و کنفرانس ها و نشست های متعددی که تا هم اکنون نیز ادامه دارد؛ اما در عمل از قدرت کافی در حل بحران های حاضر محیط زیست برخوردار نبوده است. بدون شک جلوگیری از بروز مشکل بسیار راحت تر از حل آن خواهد بود اما در این میان دین مبین اسلام به عنوان کامل ترین دین، ضمن توجه ویژه به روح انسان و رشد و تعالی آن همواره به جسم و دنیا او نیز نظر داشته است. از این جمله می توان به توصیه های حقوقی و اخلاقی معصومین علیه السلام و قرآن به عنوان بالاترین منابع دینی اشاره نمود که علاوه بر ترغیب انسان به توسعه و پیشرفت دنیایی، به محیط زیست انسانی توجه خاص داشته و توصیه های بی شماری در حفظ آن داشته اند. به عنوان مثال قرآن کریم از یک طرف انسان را خلیفه الهی بر روی زمین دانسته که هر آنچه در آن است را مسخر دست او ساخته تا به وسیله آن نیازهای خود را برطرف سازد؛ اما از آن سو او را از اسراف و تبذیر بر حذر داشته تا آنجا که اسراف را هم تراز با برادری شیطان دانسته است. تأکید اسلام همیشه بر اعتدال در تمامی جنبه های زندگی بوده است. در این مقاله بر آنیم با بررسی این جنبه ها و برشمردن شماری از آن، اهمیت و جایگاه توسعه پایدار در تعالیم اسلام از جنبه محیط زیست را مشخص سازیم.

این پژوهش به صورت کتابخانه ای صورت گرفت، پس از شرح مختصری بر مفاهیم، مبانی و اصول توسعه پایدار، به بررسی اهمیت و جایگاه توسعه و محیط زیست در متن آیات و روایات پرداخته شد.

در رابطه با توسعه پایدار و شاخص های آن پژوهش های متفاوتی صورت گرفته است همچنین در رابطه با اهمیت موضوع محیط زیست و حفظ آن در دین اسلام. شماری از پژوهش هایی که ما تا کنون بررسی نموده ایم عبارت اند از:

عباس اسماعیلی و همکاران (۱۳۸۶) در مقاله ای با عنوان «حفاظت از محیط زیست در اسلام»، عنوان می کنند دین مبین اسلام مشحون از توصیه های حفاظت از آنچه که خدا خلق کرده است، می باشد و این به مفهوم حفاظت از زیست گاه مخلوقات یا همان حفاظت از محیط زیست است. محمدحسین محمدی آشنانی، علی محمدی آشنانی و الهام حسنی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «تلفیق اخلاق محیط زیست با رهیافت ارزیابی راهبردی محیط زیست برای دستیابی به توسعه پایدار»، تقریباً تمامی اصول حقوق بین الملل

محیط‌زیست را در جهت اثبات مفهوم توسعه پایدار مفید در نظر گرفته، به اصولی ازجمله اصل حاکمیت بر منابع طبیعی، اصل تعهد به همکاری، اطلاع‌رسانی و کمک در مواقع اضطراری زیست‌محیطی، اصل حمایت و حفاظت از محیط‌زیست و ... اشاره می‌کنند. فرهاد دبیری، سید عباس پورهاشمی و فخرالضحی روستا (۱۳۸۸) در تحقیقی با عنوان «بررسی اصول و مفاهیم حقوق بین‌الملل محیط‌زیست با نگاهی به توسعه پایدار»، از اصولی حقوق بین‌الملل محیط‌زیست که در جهت اثبات مفهوم توسعه پایدار به کار می‌آید اصل حاکمیت بر منابع طبیعی، تعهد به همکاری، اطلاع‌رسانی و کمک در مواقع اضطراری زیست‌محیطی و ... را نام می‌برد.

سعید فراهانی فرد (۱۳۸۹) در تحقیقی با عنوان «مبانی کلامی توسعه پایدار»، ناکارآمدی نظام سرمایه‌داری در غلبه بر مشکلات ناپایداری توسعه را ناشی از مبانی فلسفی و کلامی این نظام برشمرد و نظام اقتصادی اسلام را به دلیل بهره‌مندی از تعالیم دین مبین اسلام، شیوه‌ای کارآمد در حل پیامدهای منفی توسعه‌یافتگی دانسته است. ضمن اینکه با استفاده از آیات و روایات به معرفی مبانی کلامی توسعه پایدار اشاره کرده است. پروانه رضائی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط‌زیست اسلام از منظر نهج‌البلاغه»، به نکات اخلاق زیست‌محیطی مانند توجه و اهتمام به آبادانی زمین و طبیعت، سفارش به حفظ حقوق کشاورزی و دام‌پروری، رعایت عدالت در رفتار با حیوانات و بچه‌های آن‌ها، پرهیز از استفاده‌های بی‌حدوحصر و اجتناب از اذیت و آزار موجودات در سیره علوی اشاره می‌کند. سعید نظری کلانتری (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان اخلاق زیستی و تبیین بایستگی‌های حفاظت و بهره‌وری از منابع آب در راستای آموزه‌های فقه محیط‌زیست نشان داد اصول اخلاقی زیستی، اصولی جهان‌شمول بوده، به لحاظ خاستگاه عقلایی آن، از دیرباز مورد تأیید رهبران دین مبین اسلام بوده‌اند و از سوی دیگر، فقهای مسلمان قرن‌ها پیش از تدوین این اصول، با تکیه به آموزه‌های دینی (قرآن و سنت)، ضمن توجه به آن‌ها و در قالب گزاره‌های فقه محیط‌زیست، درصدد بیان وظایف انسان‌ها در برخورد با منابع زیست‌محیطی ازجمله آب‌های سطحی و زیرسطحی بوده و هستند. عبدالایمان عمویی، حسینعلی اصغرینیا و علی خدادادی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی فناوری تولید کود آلی کمپوست از دیدگاه قرآن کریم و نظرات دانشمندان محیط‌زیست»، بیان داشتند آیات قرآن به فرآیند تبدیل و تبدل مواد آلی در طبیعت و نیز به فناوری تولید کود کمپوست به عنوان مهم‌ترین روش دفع پسماندهای جامد اشاره دارند. ابوالقاسم توحیدی نیا (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «ارزیابی توسعه پایدار از منظر اسلام» دریافت اگرچه در ادبیات متعارف عدالت بین نسلی شرط لازم پایداری است اما از منظر اسلامی، عدل نه تنها شرط لازم توسعه پایدار است که به تداوم حیات منجر می‌شود بلکه خودش عین پایداری و دوام و بقاء حیات و زندگی است. ایران سلیمانی، مسعود راعی و سید حسین واعظی (۱۳۹۵) در تحقیق خود با عنوان «مبانی حق بر محیط‌زیست

در فقه امامیه»، از ویژگی‌های مهم این فقه به برخورداری از توصیه‌های بی‌شماری در حفظ محیط‌زیست اشاره کردند.

پژوهش‌های پیشین حول دو محور اصلی صورت گرفته است: ۱- بیان اهمیت محیط‌زیست و حل معضلات آن از منظر اسلام با رویکردهای اخلاقی و فقهی ۲- تبیین توسعه پایدار و ارتباط آن با اسلام. وجه تمایز مقاله حاضر بررسی جایگاه و اهمیت بعد زیست‌محیطی توسعه پایدار از منظر اسلام است.

۱- مفهوم شناسی:

۱-۱- تعریف لغوی:

در لغت واژه‌های توسعه، پایدار و اسلام به ترتیب به معنای، گشاد کردن، استوار و گردن نهادن است (معین، ۱۳۷۱، ج ۱ و ۳، ص ۱۶۹، ۱۱۶۵، ۲۷۲). همچنین محیط‌زیست به معنای مجموعه عامل‌های فیزیکی، شیمیایی، زیستی (مانند آب، هوا، خاک و جانداران) که بر یک جاندار یا یک جامعه موجودات زنده اثر می‌گذارد؛ و بقا و وضع آینده را تعیین می‌کند، به کار رفته است (صدری اقشار و همکاران، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۲۴۶۴).

۱-۲- تعریف اصطلاحی:

در اصطلاح، توسعه، نیل به سمت اهداف و پیشرفت در زمینه‌های مختلف نامیده می‌شود. پایدار به معنای آنچه که ثابت است و از تحول و تغییر مستمر به دور است. «توسعه پایدار به معنای تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی برای حداکثر سازی رفاه انسان فعلی بدون آسیب به توانایی نسل‌های آتی برای برآوردن نیازهایشان می‌باشد» (زاهدی و نجفی، ۱۳۸۵، ص ۴۹).

اسلام به مجموعه تعالیمی که در قالب دین الهی توسط پیامبر (ص) عرضه شده است و محیط‌زیست به معنای طبیعت است، شامل آب، خاک، هوا، حیوانات و گیاهان که انسان را در رفع نیازها کمک کند.

۲- ادبیات تحقیق:

۲-۱- مفهوم توسعه:

توسعه از مفاهیمی است که ابتدا در دامن علم اقتصاد متولد شد و تا دیرزمانی تنها معیار توسعه‌یافتگی ملت‌ها توسعه اقتصادی بود؛ اما اندیشمندان به تدریج به پیامدهای مخرب توسعه اقتصادی صرف و موانع آن

پی بردند؛ تا حدی که امروزه لزوم توجه به توسعه همه‌جانبه، در عرصه‌های انسانی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و غیره مورد اعتراف همگان است (ملایری، ۱۳۸۷، ص ۱۰۰-۱۰۱).

بر اساس جهان‌بینی‌ها و دیدگاه‌های متفاوت توسعه (Development) تعاریف گوناگونی پیدا نموده است. عده‌ای توسعه را «تحول نهادهای جامعه» بعضی «حرکت از سنت به مدرنیسم» گروهی «تحول در نظام صنعتی و تکنولوژی» و «بالا رفتن شاخص‌های رفاهی جامعه» و... تعریف نموده‌اند. گی روشه در تعریف توسعه چنین گفته است: «آن عبارت از کلیه کنش‌هایی است که به منظور سوق دادن جامعه به سوق تحقق مجموعه‌ای منظم از شرایط زندگی جمعی و فردی صورت می‌گیرد که در ارتباط با بعضی ارزش‌ها مطلوب تشخیص داده شده است». تعریف دیگری در کتاب مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی توسعه روستایی چنین آمده است: «توسعه همان رشد اقتصادی نیست زیرا که توسعه جریان چندبعدی است که در خود تجدید سازمان و سمت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی، اجتماعی را به همراه دارد. توسعه علاوه بر بهبود در میزان تولید و درآمد، شامل نیمی از دگرگونی اساسی در ساخت‌های نهادی، اجتماعی، اداری و همچنین امتیازها و وجهه نظرهای عمومی مردم است. توسعه در بسیاری از موارد حتی آداب‌ورسوم و عقاید مردم را نیز در برمی‌گیرد. در مجموع تعاریف توسعه را به دودسته می‌توان تقسیم کرد: تعاریف محدود و تعاریف گسترده، تعاریف محدود، تعاریفی هستند که صرفاً به یک بعد از ابعاد توسعه می‌پردازد؛ اما تعاریف گسترده، تعاریفی هستند که به سایر جنبه‌های توسعه نیز توجه شده، لذا ما با توجه موضوع مقاله، اهداف، ابعاد توسعه معنای توسعه را در همان معنای گسترده آن در نظر می‌گیریم پس توسعه را می‌توان چنین تعریف کرد: توسعه فرآیندی است که بهبود کیفیت زندگی، تغییر سطح برخورداری و فهم انسان از منابع طبیعی و کرامت‌های انسانی برای رسیدن به بالاتر ظرفیت و متضمن رشد مداوم در ابزار و روابط مادی و معنوی و بنیان‌های اقتصادی و اجتماعی سیاسی، فرهنگی، انسانی بوده و انسان در این جریان می‌تواند به تعالی و کمال برسد (پوریانی، ۱۳۸۰).

۲-۲- مفهوم پایداری:

پایداری به عنوان وجه وصفی توسعه، وضعیتی است که در آن مطلوب بودن و امکانات موجود در طول زمان کاهش پیدا نمی‌کند از کلمه Sustenere، (Sus یعنی از پایین و Tenere یعنی نگه‌داشتن) به معنای زنده نگه‌داشتن یا نگه‌داشتن گرفته شده است که بر، حمایت یا دوام بلند مدت دلالت می‌کند. پایداری در معنای وسیع خود به توانایی جامعه، اکوسیستم یا هر سیستم جاری برای تداوم کارکرد در آینده نامحدود اطلاق می‌شود، بدون اینکه به‌طور اجبار در نتیجه تحلیل رفتن منابعی که سیستم به آن وابسته است یا به دلیل تحمیل بار بیش از حد روی آن‌ها، به ضعف کشیده شود از طرف دیگر توانایی سیستم برای استقامت و پایداری به گونه‌ای اجتناب‌ناپذیر وابسته به موفقیتی است که سیستم در ایجاد ارتباط با محیط بیرونی کسب

شجره مثمره و لا تحرقوا زرعاً لانکم لا تدرون لعلکم تحتاجون الیه و لا تعقروا من البهائم مما یوکل الا ما لابد لکم من اكله» (حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۵، ص ۵۸) یعنی «هیچ نخلی را آتش نزنید و آن را در آب غرق نکنید و هیچ درخت ثمر دهی را قطع نکنید و هیچ زراعتی را آتش نزنید، زیرا شاید شما به آن نیازمند شوید و هیچ چهارپایی را که گوشت آن قابل خوردن باشد، از بین نبرید مگر آنکه برای خوردن به آن نیاز داشته باشید» بنابراین، اسلام حتی کشتن حیوانات را مگر برای ضرورت سد جوع منع نموده است. (نواوی، ۱۳۹۴ق، ص ۸۸)

در حدیثی از پیامبر اسلام (ص) که در کتاب سنن بیهقی آمده است، بیان شده است: (لا تهدموا بیتا و لا تعقرن شجراً یمنعکم قتالا او یحجز بینک و بین المشرکین)؛ (همان، ص ۱۳۹) یعنی «خانه‌ای را ویران نسازید و درختی را قطع نکنید، مگر درختی که شما را از جنگ باز دارد و یا بین شما و مشرکین (متجاوز) مانعی ایجاد کند.

۶- جایگاه توسعه پایدار از منظر اسلام

بنای عالم خلقت بر یک نظم همه‌جانبه دقیق استوار شده است که حفظ آن معلول مراعات عدل فردی، عدالت درون نسلی، عدالت بین نسلی و عدالت تکوینی است. توسعه پایدار در پارادایم غالب خود متذکر حقوق نسل‌های آتی و مراعات آن از سوی نسل فعلی می‌شود. همچنین، مواردی هم مشاهده شده است که در بحث توسعه پایدار راجع به حقوق سایر جانداران مانند حیوانات و جنگل‌ها در مواجهه با بهره‌مندی انسان از طبیعت صحبت شده است، یعنی آنجا که خداوند عالم هستی را به عنوان یک کل به اندازه و عدل آفریده و هیچ‌چیز و از آن جمله سایر موجودات نباید از وضعیت حفظ‌کنندگی تعادل تکوینی خود خارج شوند. البته بحث حق سایر موجودات نیز قابل پیگیری است یعنی آنجا که بیان می‌شود انسان باید به حق خود بسنده نموده و به حق بقیه و از آن جمله حق سایر موجودات دست‌اندازی ننماید. آنچه مسلم است آن است که در ادبیات غالب توسعه پایدار، این نگاه سیستمی به عدالت یا دیده نمی‌شود و یا بدین ترتیب جامع وجود ندارد یعنی صاحب‌نظران این حوزه یا تنها یک حلقه از حلقات عدالت را در بحث خود لحاظ نموده‌اند و یا در برخی موارد معدود، برخی از این حلقات را در ارتباط با هم مدنظر قرار داده‌اند که اکثر آن‌ها مراعات عدالت را حصول به توسعه پایدار ندانسته و آن را شرط لازم برای توسعه پایدار می‌دانند و البته این کاملاً درست است. به عبارت دیگر، در آن نگاه، این کاملاً منطقی است که عدالت مترادف با توسعه پایدار نباشد اما به نظر می‌رسد که با این نگاه سیستمی به عدالت و مراعات حقوق که از دین اسلام گرفته شده است، عدالت همان توسعه پایدار و توسعه پایدار همان عدالت است و این از ظرایف نگاه دین به بحث

عدالت است و به اینجا منتهی می‌شود که عدل نه تنها به تداوم حیات منجر می‌شود که خودش عین دوام و بقاء حیات و زندگی است (توحیدی نیا، ۱۳۹۱، ص ۶۰).

جمع‌بندی

دین اسلام دینی جامع و کامل است به همین دلیل به تمام جوانب زندگی بشر نظر دارد و برنامه‌ها و قوانین آن تنها به زندگی اخروی بسنده نمی‌کند. بلکه دنیا را زمینه‌ای برای رسیدن به زندگی اخروی سعادت‌مند می‌داند. هدف از این مطالعه بررسی جایگاه توسعه پایدار از منظر اسلام با رویکرد محیط‌زیست بود. از مجموع آیات و روایات می‌توان به این نکته دست یافت که از دیدگاه اسلام، طبیعت و موجودات مسخر در دست انسان آفریده شده است تا از آن برای کسب روزی و رفع نیازهای مادی بهره برد همچنین برای آبادانی زمین تلاش کند؛ بنابراین اسلام با توسعه مخالفتی ندارد.

از طرف دیگر با بررسی و جستجو در متن قرآن و روایات می‌بینیم که اسلام با تخریب محیط‌زیست مخالف است، به‌طوری‌که قرآن انسان را از افساد، اسراف و تجاوز باز می‌دارد و به توازن در محیط‌زیست و طبیعت توجه به حقوق حیوانات آگاهی می‌دهد. روایات نیز به سایر موجودات از جمله حیوانات و حقوق آنها، گیاهان و درختان توجه دارد؛ و توصیه‌هایی در مورد حفظ بهداشت محیط و جلوگیری از آلودگی آن توصیه دارد. نکته قابل توجه آن است که اسلام در مورد مسئله جنگ که ابزار قدرت‌نمایی کشورهای توسعه‌یافته است و امروزه بیشترین تأثیر را در تخریب محیط‌زیست دارد در همان ابتدا توجه داشته، معصومین توصیه‌هایی در مورد حفظ حقوق حیوانات و گیاهان نموده‌اند.

منابع

- ۱- قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای.
- ۲- انصاریان، حسین، ترجمه نهج البلاغه، چاپ سوم: تهران، پیام آزادی، ۱۳۷۹.
- ۳- ابن ابی الحدید، ابوحامد. شرح نهج حدید، بررسی شده توسط ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: احیاء التراث، ۱۳۷۸.
- ۴- اسماعیلی، عباس؛ رضائیان، محسن؛ وزیری نژاد، رضا؛ طباطبایی، سید ضیاء؛ سالم، زینت و مهدیان، فرشته. حفاظت محیط‌زیست در اسلام، مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، دوره ششم، زمستان ۱۳۸۶، ص ۵۵-۶۰.
- ۵- اکبری، حسین. نقش زنان در توسعه پایدار محیط‌زیست. زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۰، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۱، ص ۳۷-۵۶.
- ۶- پوریانی، محمدحسین. توسعه از دیدگاه امام علی (ع)، مجله بصیرت، ۱۳۸۰، ش ۲۳ و ۲۴.
- ۷- توحیدی نیا، ابوالقاسم. اخلاق، اقتصاد و محیط‌زیست. جستارهای اقتصادی. دوره ۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۳، ص ۱۵۷-۱۷۶.
- ۸- توحیدی نیا، ابوالقاسم. ارزیابی توسعه پایدار از منظر اسلامی. راهبرد یاس، شماره ۳۱. پاییز ۱۳۹۱، ص ۳۹-۶۳.
- ۹- حر عاملی، محمد بن حسن. وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت، ۱۴۰۹ق.
- ۱۰- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، موسسه آل البيت (ع)، الاحیاء التراث، ۱۴۱۶ق.
- ۱۱- حکیم، محسن، آداب جنگ یا تقوای جنگی در اسلام، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۵، تابستان ۱۳۷۸، ص ۳۹-۶۱.
- ۱۲- دبیری، فرهاد؛ پور هاشمی، سید عباس و روستا، فخرالضحی. بررسی اصول و مفاهیم حقوق بین‌المللی محیط‌زیست با نگاهی به توسعه پایدار. علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، دوره یازدهم، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۸.

- ۱۳- دلشاد، جعفر، نهج الفصاحه. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و فرهنگی مطالعات، ۱۳۸۴.
- ۱۴- رضائی، پروانه. نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست در اسلام از منظر نهج البلاغه. معرفت اخلاقی، سال اول، شماره سوم، تابستان ۱۳۸۹، ص ۱۴۵-۱۵۸.
- ۱۵- زاهدی، شمس السادات و نجفی، غلامعلی. بسط مفهومی توسعه پایدار. فصلنامه مدرس علوم انسانی. دوره ۱۰، شماره ۴، زمستان ۱۳۸۵، ص ۷۶-۴۳.
- ۱۶- زاهدی، شمس السادات. چالش های توسعه پایدار از منظر اکوتوریسم، مجله مدرس، دوره ۷، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۲، ص ۸۹-۱۰۳.
- ۱۷- سلیمانی، ایران؛ راعی، مسعود و واعظی، سید حسین. مبانی حق بر محیط زیست در فقه امامیه، فصلنامه اخلاق زیستی، سال ششم، شماره نوزدهم، بهار ۱۳۹۵، ص ۷۵-۱۰۰.
- ۱۸- شهیدی، جعفر، ترجمه نهج البلاغه. تهران: سازمان انتشارات انقلاب اسلامی و آموزش و پرورش، ۱۳۷۲.
- ۱۹- صدری افشار، غلامحسین؛ حکمی، نسرین و حکمی، نسترن. فرهنگ نامه فارسی، واژگان و اعلام، چاپ سوم، موسسه فرهنگ معاصر، ج ۳، ۱۳۹۳.
- ۲۰- طباطبایی، سید محمدحسین و موسوی همدانی، سید محمدباقر. ترجمه تفسیر المیزان. دفتر انتشارات اسلامی جامعه ی مدرسین حوزه علمیه قم، قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ش .
- ۲۱- عمویی، عبدالایمان؛ اصغرینیا، حسینعلی و خدادادی، علی. بررسی تطبیقی فناوری تولید کود آلی کمپوست از دیدگاه قرآن کریم و نظرات دانشمندان محیط زیست. مجله دانشگاه علوم پزشکی بابل، دوره پانزدهم، ویژه نامه ۱، زمستان ۱۳۹۱، ص ۷۶-۷۲.
- ۲۲- فراهانی فرد، سعید. مبانی کلامی توسعه پایدار. فلسفه دین، سال هفتم، شماره پنجم، بهار ۱۳۸۹، ص ۶۲-۴۱.
- ۲۳- فراهانی، سعید و فراهانی فرد، محمدعلی. محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام. سال چهارم، شماره دوم، پیاپی ۸، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ص ۱۵۱-۱۶۵.

۲۴- محمدی آشنانی، محمدحسین؛ محمدی آشنانی، علی و حسنی، الهام. تلفیق اخلاق محیط‌زیست با رهیافت ارزیابی راهبردی محیط‌زیست برای دستیابی به توسعه پایدار. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، شماره‌های ۳ و ۴، سال ۱۳۸۷.

۲۵- محمدی ری‌شهری، محمد. میزان الحکمه، تصحیح حمیدرضا شیخی، موسسه علمی فرهنگی دار الحديث، قم، ۱۰ج، ۱۳۸۹.

۲۶- معین، محمد. فرهنگ فارسی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۱، جلد ۱ و ۳.

۲۷- ملایری، موسی. علوم اسلامی، قرآن و توسعه. پژوهش دینی، شماره شانزدهم، بهار ۱۳۸۷، ص ۹۹-۱۱۸.

۲۸- ناصر، مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، دار الکتب الإسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ ش، چاپ اول.

۲۹- نظری توکلی، سعید. اخلاق زیستی و تبیین بایستگی‌های حفاظت و بهره‌وری از منابع آب در راستای آموزه‌های فقه محیط‌زیست. فصلنامه اخلاق زیستی، سال دوم، شماره سوم، بهار ۱۳۹۱.

۳۰- نواوی، عبدالخالق. العقلاۃ الدولیه والنظم القضائیه فی الشریعه الاسلامیه، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۳۹۴ق.

۳۱- نوری طبرسی، میرزا حسین. مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۳۲۰ق.